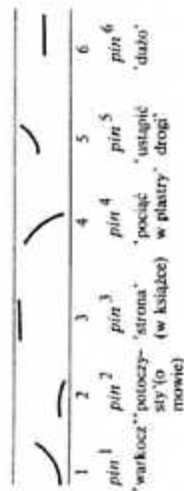
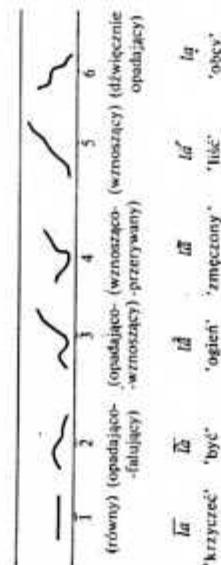

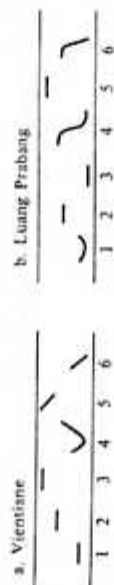
System tonalny języka Zhuang można przedstawić tak:

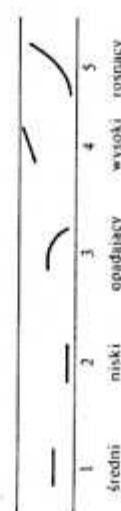
System tonalny wietnamski:

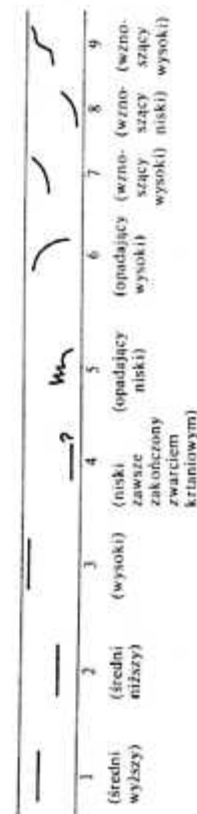
Systemy laotańskie:

System tajski (Bangkok):

System tonalny języka białych Hmongow (miao):

Ton oznaczony na schemacie jako dzwiałęty występuje tylko na partykulach kończących zdanie, zatem być może winien być rozpatrywany jako pewna cecha intonacji zdaniowej niż jako ton na równi z ósmioma poprzednimi (nie wchodzi z nimi w kontrast); tony oznaczone tu jako 4 i 8 mogą być alotonemami.

Poza językami tonalnymi stosującymi pisma hieroglificzne (np. chiński, tan-gucki, yi), do zapisu tonów w ortografii stosuje się bądź znaki diakrytyczne, bądź dodatkowe litery, bądź specjalne kombinacje liter.

Powyższe przykłady bynajmniej nie wyczerpują możliwości typologicznych klasyfikacji fonologicznych. Praktycznie, każdy element fonologii można uczynić kryterium klasyfikacji. Wyżej wspomniano już o typie języków synharmicznych (cf. 1.4.2.), o językach mlaskowych (cf. 2.), autor widział już klasyfikację typologiczną języków świata przeprowadzoną ze względu na istnienie lub nie *h* w poszczególnych językach i ze względu na miejsce *h* w systemach fonologicznych poszczególnych języków.

3.2. Typologia morfologiczna

W zasadzie prawie każda informacja może być dokładnie przekazana w bodaj każdym z języków świata, choć, jak to już ukazano na początku tego rozdziału, sposób ujęcia takiego przekazu może być różny w różnych językach (węgierskie zdanie *Huang tanár* też w końcu można dość dokładnie przełożyć na polski jako „osoba nazwiskiem Huang wykonuje zawód nauczyciela”). Aby przekazać informację, sformułować sąd, itp., język dysponuje zbiorem znaczeń oraz zbiorem środków wyrażania znaczeń. Znaczenia mogą być bądź leksykalne (tj. wyrażane środkami leksykalnymi), bądź gramatyczne (wyrażane przy pomocy środków gramatycznych w danym języku). Znaczenia leksykalne stanowią odniesienia do ich pozalingwistycznych odpowiedników (są to po prostu nazwy elementów otaczającego świata); przykładami znaczeń leksykalnych mogą być: „wczoraj”, „ja”, „stoł”, „pisać”, „Japonia”, „prawo”, „bezprawie”, „za”, „pod”, itp. Przykładami znaczeń gramatycznych mogą być: „czas przeszły”, „pierwsza osoba”, „liczba pojedyncza”, „policzalność”, „dokonaność”, „progressywność”, „prospektyw- ność”, „kautatywność”, „akuzatywność”, „ergatywność”, „strona bierna”, „rodzaj żeński” itp.

Wszystkie znaczenia gramatyczne mogą być poklasyfikowane w wymiary gramatyczne (= semiczne), będące skończonymi niepustymi zbiorami takich znaczeń. Przykładami wymiarów gramatycznych mogą być: CZAS, OSOBA, RODZAJ, LICZBA, PRZYPADEK, ASPEKT, STRONA, STOPIEŃ OKREŚLONO- ŚCI, STOPIEŃ INTENSYWNOŚCI, KLASA NOMINALNA, KLASYFIKATOR itp.

Środki wyrażania znaczeń leksykalnych stanowią konkretne wyrazy konkretnych

języków reprezentujące owe znaczenia. Środkiem wyrażenia na przykład leksykalnego znaczenia „wczoraj” w języku polskim jest polski wyraz *wczoraj*, w języku angielskim – wyraz *yesterday*, w języku japońskim – *kinō*, w chińskim – *zuótiān*, w samoanśkim – *ananaŋi*, itd.; środkiem wyrażenia leksykalnego znaczenia „ja” będzie w języku polskim wyraz *ja*, w języku niemieckim – wyraz *ich*, a w np. języku japońskim – cały zbiór wyrazów, jak np. *watakushi*, *watashi*, *atashi*, *boku* etc., w zależności od tego, kto mówi, do kogo, przy jakiej okazji, w jakim stylu, itd.

Wszystkie wyrazy mające w danym języku dokładnie to samo znaczenie leksykalne traktuje się jako wyrazy **homoleksyjne**. Na przykład wszystkie polskie wyrazy: *czytam*, *czytasz*, *czyta*, *czytamy*, *czytacie*, *czytają*, *czytałem*, *czytałam*, *czytałeś*, *czytałaś*, *czytałybyśmy*, *czytywano*, *przezczytałem*, *przezczytałyście*, *czytanie*, *będziesz-czytał* itp., są homoleksyjne.

Wszystkie znaczenia gramatyczne należące do tego samego wymiaru gramatycznego traktowane są jako **homogeniczne**. Tak, na przykład, „mianownik”, „dopełniacz”, „celownik”, „biernik”, czy np. „rodzaj męski”, „rodzaj żeński”, „rodzaj nijaki” są w języku polskim odpowiednio homogeniczne i odpowiednio należą do wymiarów gramatycznych PRZYPADEK i RODZAJ w tym języku, gdy tymczasem np. „mianownik” i „rodzaj żeński” – homogeniczne nie są.

Wyrazem jest każdy minimalny segment planu ekspresji kompletny pod względem informacji leksykalnej i gramatycznej. Zbiór wszystkich wyrazów niosących homogeniczne znaczenia gramatyczne, to jest znaczenia należące do tego samego wymiaru gramatycznego, stanowi **kategorię gramatyczną** tego wymiaru. I tak, istnieją gramatyczne kategorie rodzaju, liczby, czasu, aspektu, strony, trybu, przypadka, osoby, określoności, kauzatywności, itp. Naturalnie, taka lista kategorii gramatycznych nie jest ani uniwersalna, ani skończona – każdy język należy traktować jako posiadający swój własny zbiór kategorii gramatycznych. Istnieją języki obywające się bez którejś z wymienionych kategorii – np. w języku węgierskim nie ma wcale gramatycznej kategorii rodzaju (por. jeszcze raz przykład *Huang tanár* na początku tego rozdziału), w języku chińskim brak jest gramatycznej kategorii czasu, w języku japońskim gramatyczna kategoria liczby ma bardzo ograniczony zasięg, itp. Oczywiście, nie znaczy to, że odpowiednio w językach tych nie można przekazać znaczenia „pleci” czy „rodzaju”, zlokalizować opisywanej sytuacji w czasie czy sprecyzować, czy obiektów omawianych było więcej niż jeden czy tylko jeden – taką informację jednak w owych językach przekazuje się za pomocą innych środków – głównie leksykalnych.

Z drugiej strony, w językach mogą występować kategorie wyżej nie wymienione – np. w języku swahili nie ma gramatycznej kategorii rodzaju, za to jest gramatyczna kategoria klasy nominalnej, w językach eskimoskich występuje gramatyczna kategoria wielkości (rozmiaru) omawianego obiektu, itp. Wszystko to oferuje niezliczone możliwości klasyfikowania typologicznego.

Mozna np. dokonać klasyfikacji języków ze względu na gramatyczną kategorię liczby – na języki, które taką kategorię mają i na języki, które takiej kategorii nie

mają. Wśród tych pierwszych z kolei wyróżnić można np. języki mające tylko dwie podkategorie (np. tylko liczbę pojedynczą i mnoga, jak np. języki polski, angielski, włoski), takie które mają trzy podkategorie (np. liczbę pojedynczą, podwójną i mnoga, jak np. język słoweński, czy większość języków eskimoskich, czy np. liczbę podwójną, liczbę potrójną i liczbę neutralną, jak np. język worora), itp.

W językach bezliczbowych forma podstawowa implikuje klasę obiektów (to znaczy, znaczenie „mnogości” jest winkorporowane w znaczenie leksykalne wyrazu) i aby podkreślić „pojedynczość” danego obiektu, należy wprowadzić informację dodatkową, należy dokonać wysiłku wyróżnienia jednego tylko obiektu z klasy. Zupełnie odwrotnie jest w językach posiadających gramatyczną kategorię liczby z podkategoriami pojedynczości i mnogości (do tego typu należą bodaj wszystkie języki europejskie) – tutaj forma podstawowa (za formę „podstawową” w praktyce przyjmując można to, co pojawia się jako hasło w słownikach) implikuje przedstawiciela klasy obiektów (to znaczy, że w tym przypadku znaczenie „pojedynczości” jest winkorporowane w znaczenie leksykalne wyrazu). Np. w znaczeniu leksykalnemu „kot” odpowiada w języku:

polskim	wyraz	<i>kot</i>
angielskim	wyraz	<i>cat</i>
niemieckim	wyraz	<i>Katze</i>
węgierskim	wyraz	<i>macska</i>

i wyrazy te zawsze oznaczają pojedynczego osobnika, aby zaś wyrazić znaczenie „mnogości”, należy w każdym przypadku zaopatrzyć wyraz w taką właśnie informację, odpowiednio:

koty
cats
Katzen
macskák.

Temu samemu znaczeniu leksykalnemu („kot”) odpowiada w języku:

japońskim	wyraz	<i>neko</i>
chińskim	wyraz	<i>māo</i>
tajskim	wyraz	<i>meeu</i>

i wszystkie one znaczą zarówno „kot” jak i „koty”, a wyrażenie znaczenia „pojedynczości” wymaga nacechowania każdego z tych wyrazów taką informacją, por. odpowiednio:

japońskie:	<i>ippiki-no neko</i> lub <i>neko-ga</i>	<i>ippiki „kot”</i>
chińskie:	<i>yítou māo „kot”</i>	
tajskie:	<i>meeu nyng tua „kot”</i>	

Oto z kolei przykłady na trójelementowe kategorie liczby z języków: słoweńskiego:

liczba pojedyncza	liczba podwójna	liczba mnoga
<i>lipa „lipa”</i>	<i>lipi</i>	<i>lipce</i>

britev „brzytwa”
brat „brat”
mesto „miasto”

britevi
brata
mesti

britve
brati
mesta

i worora:

liczba podwójna

iganda „dwoje ludzi”

liczba potrójna

iguri „troje ludzi”

liczba neutralna

idja „człowiek, ludzie”

Można też np. dokonać klasyfikacji typologicznej ze względu na gramatyczną kategorię rodzaju, czy szerzej — ze względu na sposoby, w jakie poszczególne języki klasyfikują obiekty.

W języku angielskim np. kategoria rodzaju ma stosunkowo ograniczone obciążenie funkcjonalne i ogranicza się w zasadzie do rodzaju naturalnego — wyrazom oznaczającym osoby płci męskiej lub żeńskiej odpowiadają różne zaimki osobowe — *he* „on” dla rodzaju męskiego i *she* „ona” dla rodzaju żeńskiego; odstępstwa są nieliczne i odnoszą się głównie do zwierząt domowych, maskotek, bardzo rzadko przedmiotów (np. wyrazy oznaczające środki transportu wodnego jak *ship* „statek”, *boat* „łódź” są zwykle kojarzone z zaimkiem *she*). Języki polski, niemiecki, rosyjski, dzielą obiekty na trzy rodzaje gramatyczne: męski, żeński i nijaki, przy czym podział ten jest, z uniwersalnego punktu widzenia, zupełnie arbitralny, bowiem często to, co w jednym języku jest np. rodzaju męskiego, w drugim może mieć zupełnie inny rodzaj — por. niemieckie *der Schrank* (rodzaj męski) odpowiadające polskiemu *szafa* (rodzaj żeński), czy nawet niemieckie *das Mädchen* (rodzaj nijaki) odpowiadające polskiemu *dziewczynka* (rodzaj żeński) — choć wydawałoby się, że przynajmniej w tym ostatnim przypadku takich różnic być nie powinno (w języku niemieckim nawet „kobieta” nie jest rodzaju żeńskiego, a nijakiego: *das Weib*).

Języki włoski, hiszpański, francuski, angielski, dzielą obiekty na dwa rodzaje — męski i żeński, a np. języki szwedzki, czy duński też dzielą obiekty na dwa rodzaje, ale inaczej — na tzw. „realny” (= wspólny = męsko-żeński) i nijaki. Jak już ukazano, np. język węgierski w ten sposób obiektów w ogóle nie dzieli.

Interesujący typ języków stanowią tzw. języki klasyfikujące (*classificatory languages*). Do typu tego zaliczają się liczne języki Afryki (głównie bantu), indyjskie, kaukaskie. W języku swahili np. mamy do czynienia z około ośmioma (są pewne niezgodności wśród specjalistów, co do tego, jak ustalić liczbę tych klas) klasami nominalnymi, takimi jak np. „klasa ludzi”, charakteryzująca się prefiksami *m-* w liczbie pojedynczej i *wa-* w liczbie mnogiej (przykłady: *mtu* „człowiek” — *watu* „ludzie”, *mtoto* „dziecko” — *watoto* „dzieci”, *mke* „żona” — *wake* „żony” itd.); „klasa roślin” (wkluczająca też nazwy części ciała, obiekty krajobrazu) z wykladnikami odpowiednio *m-* i *mi-* (przykłady: *miti* „drzewo” — *miti* „drzewa”, *mito* „rzeka” — *mito* „rzeki”, *mitima* „góra” — *mitima* „góry”); „klasa rzeczy, narzędzi, języków, obyczajów” z wykladnikami odpowiednio *ki-* i *vi-* (przykłady: *kiswahili* „język, sposób swahilijski” — *viswahili*, *kitu* „rzecz” — *vitu*); „klasa zwierząt”, „klasa

abstraktów”; „klasa miejscowników”, itp. Liczba takich klas może w tego typu językach być znaczna — np. 14 w języku luganda, do 30 w języku fula. Indianie Siouksowie gramatyzują informacje, czy obiekt jest ożywiony (jesli tak, to czy się porusza, czy pozostaje w bezruchu), czy nieożywiony (jesli tak, to czy jest on długi, okrągły, wysoki, kolektywny). O kwakwiltlańskim gramatyzowaniu widzialności lub niewidzialności obiektu omawianego już wspomniano. Wiele języków (np. niektóre kaukaskie) klasyfikuje obiekty dychotomicznie, np. na ludzi i rzeczy, na ożywione i nieożywione, itp.

Nieco inny sposób klasyfikowania występuje w językach posiadających tzw. klasyfikatory języki traktujące wszystkie bez wyjątku obiekty jako „niepoliczalne” i wymagające użycia odpowiedniej jednostki — jak w językach zachodniej np. litr, metr, gram, itp. — przy liczebnikach, demonstratywach, itp. — porównaj wyżej przytoczone przykłady z leksykalnym znaczeniem „kot” w językach japońskim, chińskim i tajskim. Tam odpowiednio *i* (< *ichi*), *yi* oraz *nying* odpowiadają leksykalnemu znaczeniu „jeden”, natomiast *-piki* (< *hiki*; *ichi* + *hiki* = *ippiki*), *tau* oraz *tau* to klasyfikatory, w tym przypadku jednostki do liczenia (pogłowia) zwierząt. Takich klasyfikatorów może w języku być ponad sto.

Takie gramatyczne klasyfikowanie obiektów ma poprzez składnię rzędu i składnię zgody decydujący wpływ na strukturę danego języka. Na przykład w języku swahili winkorporowane w orzeczenie wykladniki dublujące podmiot i dopełnienie muszą odpowiadać klasom nominalnym tych ostatnich: w zdaniu

Mtu anampenda mkewe „mężczyzna kocha swoją żonę”

a- w wyrazie *anampenda* oraz *-we* w wyrazie *mkewe* pozostaje w zgodzie z *m-* w wyrazie *mtu*, a *-m-* w wyrazie *anampenda* (między *ana-* i *-penda*) pozostaje w zgodzie z *m-* w wyrazie *mkewe*.

Języki można klasyfikować ze względu na gramatyczną kategorię czasu — np. ze względu na to, czy dany język w ogóle posiada gramatyczną kategorię czasu oraz z uwagi na liczbę i układ subkategorii czasowych. I tak np. język polski, angielski, francuski, rosyjski, itd., będą językami trójczasowymi ze zgramatyzowanymi bezwzględnie czasami przeszłym, teraźniejszym i przyszłym, język japoński będzie językiem dwuczasowym z gramatycznymi czasami względnie uprzednim (na *-ta*) i nieuprzednim (na *-u*), yoruba też będzie językiem dwuczasowym z bezwzględnie gramatycznymi czasami przyszłym i nieprzyszłym, natomiast chiński będzie językiem beczasowym. Naturalnie, istnieją języki mające więcej, czasem daleko więcej niż trzy subkategorie czasowe (np. czasy przeszłe czy przyszłe bliższe i odległe itp.).

Typologiczna klasyfikacja języków zogniskowana na gramatycznej kategorii aspektu może brać pod uwagę liczbę subkategorii aspektowych, ale też być przeprowadzona i ze względu na kategorie dominujące: na przykład w wielu językach różnej afiliacji jądro kategorii aspektu stanowi opozycja progresywność — rezultatywność (tak jest np. w językach angielskim, japońskim, koreańskim), w innych językach (np. słowiańskich, ale i np. fińskim) — opozycja perfektywność — imperfektywność.

Typologiczna klasyfikacja języków oparta na kryterium gramatycznej kategorii określoności będzie brała pod uwagę występowanie lub nie rodzajników (przy czym termin „rodzajnik” jest tu bardzo nieprecyzyjny, bowiem w stosunkowo niewielu tylko językach rodzajnik rzeczwiście implikuje obok gramatycznego znaczenia określoności także gramatyczne znaczenie rodzaju), ich liczbę, wzajemne stosunki, prepozycyjność bądź postpozycyjność, inne środki wyrażania kategorii, jak demonstratywa, specyficzne wykładniki, itp. Klasyfikacja oparta na kryterium gramatycznej kategorii strony weźmie pod uwagę, że niektóre języki oprócz stron bierniej, czynnej i/czy zwrotnej oferują jeszcze inne interesujące subkategorie, jak np. język malgaski, gdzie poza stroną czynną, gdzie podmiotem gramatycznym jest tzw. „podmiot logiczny”, i stroną bierną, gdzie podmiotem gramatycznym jest „logiczne dopełnienie”, występuje jeszcze strona okolicznikowa, gdzie podmiotem gramatycznym staje się okolicznik. Klasyfikacja ta weźmie też pod uwagę, czy w danym języku stronę np. bierną mogą tworzyć jedynie czasowniki przechodnie, czy też mogą w niej występować i czasowniki nieprzechodnie (tak właśnie jest w języku japońskim, gdzie obok np. zdania *chichi-ga shimimashita* „tato umarł”, w którym *shimimashita* „umarł” jest w stronie czynnej, występuje zdanie *chichi-ni shinaremashita* o podstawowym znaczeniu dokładnie takim samym – dodatkowo zdanie drugie implikuje pewne kłopoty czy nieprzyjemne doświadczenia wynikłe z opisanego faktu – w którym *shinaremashita* jest w stronie biernej), itp.

3.2.1. Każda kategoria gramatyczna w danym języku posiada swój formalny wykładnik kategoriálny, lub zbiór takich wykładników. Niewystępowanie formalnego wykładnika jakiejś kategorii gramatycznej w danym języku definitywnie przesądza o nieistnieniu owej kategorii w tym języku (dane znaczenie „gramatyczne” jest wtedy wyrażane leksykalnie w owym języku).

Formalnymi wykładnikami kategoriálnymi mogą być:

- pozycja wyrazu w stosunku do innych wyrazów,
- wyrazy posłtkowe,
- intonacja,
- reduplikacja,
- ← afiksacja,
- prefiksacja,
- infiksacja,
- sufiksacja,
- konfiksacja,
- złożenia,
- iloczas,
- zmiany tonu,
- akcent,
- modyfikacja osnowy

itp.

Liczne przykłady funkcjonowania wykładników kategoriálnych różnych typów w różnych językach przedstawiono w Majewicz – Pogonowski 1983, w odniesieniu

zaś do gramatycznej kategorii aspektu – w Majewicz 1985. Rozbudowane listy wykładników kategoriálnych czasu i aspektu znaleźć można w Ishigaki 1979. W jednym i tym samym języku mogą występować różne rodzaje wykładników kategoriálnych, jednak te, które dominują, decydują o typie struktury morfologicznej danego języka, zarówno gramatycznej jak i słotwórczej.

3.2.2. Jedną z najbardziej znanych i najstarszych (sięgającej czasów działalności naukowej Wilhelma von Humboldta, cf. Humboldt 1836) klasyfikacji języków świata ze względu na ich struktury morfologiczne (tzw. klasyfikacja ze względu na stopień zwartości grup – lub członów – syntaktycznych) jest klasyfikacja dzieląca języki na cztery typy:

- izolujący,
- aglutynacyjny,
- fleksyjny,
- alternacyjny.

Dominującymi czy jedynymi rodzajami wykładników kategoriálnych w morfologicznym typie izolującym są pozycja nieodmiennego wyrazu noszącego informację leksykalną w stosunku do innych nieodmiennych wyrazów noszących informację leksykalną, oraz luźne morfeimy, czy raczej wyrazy posłtkowe (często są one bowiem bimorfemiczne czy nawet polimorfemiczne) noszące znaczenie wyłącznie gramatyczne (co z drugiej strony nie jest wcale takie jasne – z punktu widzenia użytkowników tych języków wyrazy takie mogą nieść również jakieś znaczenie leksykalne). Do tego typu należą przede wszystkim tzw. „monosylabiczne” języki cyklu południowoschodnioazjatyckiego (jak np., chiński, tajski, wietnamski, khmerski, tybetański, itp.).

Dominującym rodzajem wykładników kategoriálnych w morfologicznych typach aglutynacyjnym i fleksyjnym są afiksy (prefiksy, sufiksy, infiksy, konfiksy – prefiks jest elementem poprzedzającym rdzeń wyrazu, sufiks jest elementem przyłączanym po rdzeniu, infiks jest afiksem rozrywającym rdzeń i winkorporowanym weń, natomiast konfiks to zespół afiksów funkcjonujących jako całość w ten sposób, że wprowadzenie jednego z nich wymusza wprowadzenie reszty – np. w niemieckiej formie *gemacht* „zrobiony” wprowadzenie *ge-* wymusza wprowadzenie *-t* zatem *ge-* *-t* stanowią konfiks, cf. Majewicz – Pogonowski 1983). Podstawową różnicą między tymi dwoma typami jest własność kumulacji więcej niż jednego znaczenia gramatycznego w jednym afiksie oraz większa spoiistość osnowy z afiksami w językach fleksyjnych – w językach aglutynacyjnych po odcięciu afiksów pozostaje podstawowa forma słownikowa wyrazu, tymczasem w językach fleksyjnych bardzo często po odcięciu afiksów kategoriálnych (tzw. „końcówek” w językach fleksyjnych postpozycyjnych) otrzymujemy osnowę nie mogącą istnieć samodzielnie.

Dominującym rodzajem wykładników kategoriálnych w tzw. typie alternacyjnym ma być alternacja samogłosek pierwiastkowych wyrazów. W typie tym funkcja leksykalna wyrazów ma być związana z ich strukturą spółgłoskową,

a znaczenia gramatyczne mają być implikowane alternującymi w tej strukturze spółgłoskowej samogłoskami. Za najbardziej „typowe” dla tego typu językowego uznano języki semickie, w szczególności arabski, hebrajski, syryjski.

Tymczasem pobieżna nawet analiza systemów (paradygmatów) gramatycznych języków typu alternacyjnego wykazuje, że jest niekonicznie tak, jakby to z definicji wynikało. Po pierwsze, alternacja samogłosek ma co najmniej w tym samym stopniu charakter gramatyczny co leksykalny – słotwórczy. Od rdzenia *k-t-b* derywowane są wyrazy *kataba* „on napisał”, *kitāb* „książka”, *kātib* „pisarz”, *maktābat* „biblioteka, księgarnia”, *maktāb* „biuro”, itp., a więc wyrazy zdecydowanie nie pozostające w relacji homoleksji jeden względem innego – jeden oznacza czynność, drugi jest nazwą przedmiotu, trzeci oznacza człowieka o określonym zawodzie, dwa następne odnoszą się do instytucji o zupełnie różnym charakterze.

Z kolei znakomita większość wykładników kategoryalnych w językach określanych jako alternacyjne stanowią sufiksy i prefiksy. Niżej przytacza się fragmenty paradygmatów wyrazów o znaczeniach leksykalnych „książka” i „pisać”, utworzonych od wspólnego rdzenia spółgłoskowego w języku arabskim:

„książka”

Nom. *'al-kitābu*

Gen. *'al-kitābi* (forma przymienna)

Acc. *'al-kitāba* (forma przyczasownikowa)

kitābī „moja książka”

Nom. *kitābuka* „twoja książka”

Gen. *kitābika*

Acc. *kitābaka*

Nom. *'al-kutubu* „książki”

Gen. *'al-kutubi*

Acc. *'al-kutuba*

„pisać”

I. tzw. „perfekt”:

osoba	liczba	pojedyncza	podwójna	mnożna
1		katabtu		katabnā
2	rodzaj męski	katabta		katabtum
	rodzaj żeński	katabti	katabtumā	katabtunna
3	rodzaj męski	kataba	katabā	katabū
	rodzaj żeński	katabat	katabatā	katabna

2. tzw. „imperfekt”:

osoba	liczba	pojedyncza	podwójna	mnożna
1		'aktubu		naktubu
2	rodzaj męski	taktubu		taktubūna
	rodzaj żeński	taktubina	taktubāni	taktubna
3	rodzaj męski	jaktubu	jaktubāni	jaktubūna
	rodzaj żeński	taktubu	taktubāni	jaktubna

3. imperatywy:

1. poj. *'uktub* „pisz” (rodz. męski)

'uktubī „pisz” (rodz. żeński)

1. podw. *'uktubā* „piszcie” (rodz. męski i żeński)

1. mnoga *'uktubū* „piszcie” (rodz. męski i żeński)

4. participia:

aktywne: *kātibun*

pasywne: *maktūbun*

5. niektóre dalsze formy (w rubryce drugiej pionowej niektóre formy już cytowano wyżej):

Formy	podstawowa	intensivum (itr. – dur.)	conativum	causativum
1 perf. act.	kataba	kattaba	kātaba	'aktaba
2 perf. pass.	kutiba	kuttiba	kūtaba	'uktaba
3 impf. act.	jaktubu	iakattibu	iukātibu	juktubu
4 impf. pass.	juktubu	juktattu	juktābu	juktubu
5 imperat.	'uktub	kattib	kātib	'aktib
6 part. act.	kātibun	mukattibun	mukātibun	muktubun
7 part. pass.	maktūbun	miktattibun	muktābun	muktubun
8 gerund		taktibun	kitābun	'iktābun
		taktibatun	muktābatun	

Formy	zwrotna od intensivu	zwrotna od conativu	zwrotna ('in- + podst.)	zwrotna (C+CC)
1	takattaba	takātāba	'inkātāba	'iktātāba
2	tukuttiba	tukūtība	'unkūtība	'uktūtība
3	jatakattābu	jatakātābu	jankātību	jankātību
4	jutakattābu	jutakātābu	junkātību	junkātību
5	takattāb	takātāb	'inkātīb	'iktātīb
6	mutakattībun	mutakātībun	munkātībun	muktātībun
7	mutakattābun	mutakātābun	munkātābun	muktātābun
8	takattābun	takātābun	'inkītābun	'iktītābun

Dla porównania przytacza się niżej również fragment hebrajskiego paradigmatu wyrazu o leksykalnym znaczeniu „pisać” także derywowanego od spółgłoskowego rdzenia *k-t-b*:

Liczba	Osoba	Rodzaj	perfekt	imperfekt	imperatyw
pojedyn- cza	1		kātābū	'ektōb	
	2	męski żeński	kātābā kātābt	tiktōb tikt'bī	k'tōb kit'bī
	3	męski żeński	katab kāt'bā	iiktōb tiktōb	
mnoga	1		kātābnū	niktōb	
	2	męski żeński	k'tābtem k'tābten	tikt'bū tiktōbnā	kīt'bū k'tōbnā
	3	męski żeński	kāt'bū	iikt'bū tiktōbnā	

Z powyższych tabel wynika ponad wszelką wątpliwość decydująca rola sufiksów i prefiksów w tych paradigmatach – a są to paradymaty podstawowe. Modyfikacje wewnątrz rdzenia (alternacje samogłoskowe) w językach tego typu do pewnego nieznacznego tylko stopnia przewyższają liczebnie modyfikacje osnów w gramatycznych paradigmatach języków typu fleksyjnego. Nadto, ponieważ struktury spółgłoskowe (z reguły trójspółgłoskowe) w językach alternacyjnych są (stosownie) traktowane jako rdzenie wyrazów, samogłoski wchodzące w owe rdzenie winny być traktowane (*ex definitione*) jako infiksy. W konsekwencji więc, jakkolwiek paradoksalnie by to nie brzmiało, języki typu fleksyjnego są bardziej „alternacyjne” niż języki typu alternacyjnego, bowiem w językach fleksyjnych alternacje wewnątrz rdzeni czy osnów nie mają charakteru afiksacyjnego.

Zarówno języki fleksyjne, aglutynacyjne jak i alternacyjne, przez to, że dominują-

cą cechą ich struktur jest afiksacja, w sposób naturalny są sobie typologicznie bliskie (a dodac należy, że i „stopień integracji grup syntaktycznych” jest tu w zasadzie taki sam, w porównaniu z innymi typami), i jednocześnie w sposób zdecydowany różnią się od języków typu izolującego. Właściwie zatem winno być przeciwstawienie morfologicznego typu izolującego typowi grupującemu trzy pozostałe z wymienionych typów, traktowanych odąd co najwyżej jako podtypy (niżej typ ten określony zostanie jako inflektywny). Oba te typy należałoby przeciwstawić morfologicznemu typowi polisintetycznemu u. Klasyfikacja taka wtedy miałaby postać następującą:

I. Typ izolujący.

II. Typ inflektywny.

a. podtyp aglutynacyjny z afksacją typu aglutynacyjnego,

b. podtyp fleksyjny z afksacją typu fleksyjnego,

c. podtyp alternujący (alternacyjny) z afksacją typu fleksyjnego i znaczną rolą infiksacji (= fleksji wewnętrznej)

III. Typ polisintetyczny.

Jeżeli w językach morfologicznego typu izolującego tworzenie wypowiedzi – zdań polega na prostym uszeregowaniu nie ulegających zmianom wyrazów, w językach morfologicznego typu inflektywnego – na zaopatrzeniu noszących informację leksykalną wyrazów w afiksy będące wykładnikami kategorialnymi i wyjaśniające relacje między owymi wyrazami w wypowiedziach – zdaniach, to w językach morfologicznego typu polisintetycznego polega ono na tym, że wielość znaczeń jest gramatyzowana (tj. są one wyrażane wyłącznie lub przede wszystkim wykładnikami kategorialnymi), a wykładniki kategorialne tych zgramatyzowanych znaczeń są łączone w skomplikowane „wyrazy-zdania”, bądź to na zasadzie afiksacji typu aglutynacyjnego, bądź na zasadzie afiksacji typu fleksyjnego, bądź na zasadzie uszeregowania elementów według określonej kolejności jak w językach izolujących (wszystkie te trzy techniki razem stosowane w jednym języku typu polisintetycznego nie stanowią bynajmniej rzadkości). To samo dotyczy słowotwórstwa. Podstawowa zatem różnica między poszczególnymi typami morfologicznymi zasadza się przede wszystkim na różnicach w ilości informacji zgramatyzowanej – w językach izolujących jest ona możliwie minimalna, w językach polisintetycznych jest ona możliwie maksymalna. Wszystkie inne różnice są pochodne i niekoniernie istotne (np. „stopień integracji grup syntaktycznych” w niektórych językach polisintetycznych jest taki sam jak w wielu językach typu izolującego – w pierwszym przypadku wypowiedź stanowi ciąg niezmiennych elementów o charakterze afiksów, w drugim zaś ciąg niezmiennych elementów o charakterze mogących stać samodzielnie wyrazów). W tym sensie prawdziwa jest opinia, że języki polisintetyczne są jakby permanentnie *in statu nascendi*: użytkownik języka polisintetycznego nie tyle analizuje opisywaną sytuację, przedstawiając ją przy pomocy gotowych elementów-wyrazów (tak jest w językach „europejskich”), co syntetyzuje ją, starając się *ad hoc* stworzyć z wielkiej ilości elementów-wykładników kategorialnych, którymi jego „leksykon” dysponuje, możliwie najkrótszą wypowiedź dla wyrażenia możliwie pełnej jej złożoności.

Niżej przytacza się kilka przykładów form polisintetycznych z języków tego typu:

a. oneida (irokeski):

nagla'slizaks

gdzie:

θ- „ja”

-nagla'- „mieszkać”

-sl-- „nominalizacja abstrakcyjna”

-i-- „werbalizacja”

-zak-- „szukać”

-s-- „progresywność”

a całość znaczy „jestem w trakcie szukania wsi”;

b. chinook:

aniā'lōt

gdzie:

a-- „czas teraźniejszy”

-n-- „ja (pierwsza osoba l. poj. agensa)”

-i-- „on (trzecia osoba l. poj. dopełnienia bliższego)”

-a-- „ona (trzecia osoba l. poj. dopełnienia dalszego)”

-l-- „sygnalizator ukierunkowania”

-o-- „kierunek od”

-t-- „dać, dawać”

całość: „daję go jej”

c. ajnusk (sachaliński):

anerājkisīci

gdzie:

an-- afiks osobowy pierwszej i trzeciej osoby podmiotu

e-- afiks osobowy drugiej osoby

-raŋj-- „umrzeć”

-ki-- „zrobić” (wykładnik kausalności)

-ści-- „liczba mnoga”

„oni cię zabiją”

antusurexci

an-- j.w.

-tusu-- „szamanić, wykonywać praktyki magiczne”

-re-- „kausalność”

-xci-- „liczba mnoga”

„uczynili go szamanem”

ameisāntusuxci

an-- j.w.

-e-- afiks osobowy drugiej osoby podmiotu l. poj.

-i-- afiks osobowy pierwszej i trzeciej osoby przypadka dopełnienia

-san-- „posłubić”

-tusui-- „ruszyć”

-xci-- „liczba mnoga”

„oni chcą abyś ty mnie posłubiła”

anišijōxterexci

an-- j.w.

-i-- j.w.

-si-- „sam”

-jox-- „hak”

-te-- „przechodność” (werbalizator)

-re-- „kausalność”

-xci-- „liczba mnoga”

„kazali mi wyciągnąć go przy pomocy haka”

ikoifēhokaxci

i-- afiks osobowy (j.w.)

-ko-- „kierunek do”

ife-- „żywność, jeść, jedzenie”

-hok-- „kupić”

-a-- łącznik

-xci-- liczba mnoga”

„przybywali do mnie, aby kupować żywność”

eēre

e-- j.w.

-e-- „jeść”

-re-- „kausalność”

„ty karmisz”

eēkhi

e-- j.w.

-ek-- „przyść, przybyć”

-hi-- „posesywność”

„ty, który przyszedłeś” lub „twoje przybycie”

arāpexcākeva „z tamtego brzegu rzeki”

arāpexcākene „na drugą stronę rzeki”

ara-- „liczba mnoga”

-pex-- „od jednej z dwóch stron”

-ča-- „brzeg”

-keva „od, z”

-kene „ku, na”

ánkoropéhé „coś mojego, coś, co należy do mnie, moje”

an- j.w.

-koro- „posesywność (mieć, posiadać)”

-pe- „rzecz, obiekt”

-he -posesywność”

d. crow:

if'uwutisaioretatseruk

it- „jeszcze”

-uwut- „żelazo, metal”

-isa- „strzała do łuku”

-to- (< -ie-) „grot do strzały”

-reta- „absolutne zaprzeczenie”

-tseruk „quotativum” (końcówka charakterystyczna dla form używanych w opowieściach, legendach)

„było to (bardzo dawno), kiedy jeszcze nie istniały żelazne groty do strzał”

e. eskimoski (inupiaq):

kortuyok „(to jest) duże”

kringak „(to jest) nos”

kringakortuyok „on ma duży nos”

f. eskimoski (jupik):

anisaxtuyfkaqatapixnakajagaka

ani- „śnieg” (element leksykalny)

-sax- sufiks implikujący „ruch za czymś”

-tux- wykładnik kategorialny iteratywu

-tyfka- wykładnik kategorialny kauzatywu

-gata- wykładnik kategorialny przechodności

-pix- intensyfikator (wykładnik kategorialny)

-nanak- wykładnik kategorialny aspektu intencjonalnej perfektywności

-ja- wykładnik kategorialny intencjonalnej terminatywności („chęć ukończenia czegoś”)

-ga- wykładnik kategorialny czasu („przeszło-terazniejszość”)

-ka- wykładnik kategorialny – afiks osobowy pierwszej osoby podmiotu i trzeciej osoby dopełnienia

„zdarzyło się, że chciałem go ostatecznie zmusić do chodzenia i przynoszenia śniegu”

kimuxsigjakkūkuk „on powinien jechać saniami zaprzężonymi w psy” (-jakk- „konieczność, przeznaczenie do czegoś”, -ua- „duratywność”)

kimuxtagakuk „on przepędza zaszedłale psy (aby były gotowe do drogi)” (-taga- „lepsza jakość”)

kimuxsixtagakuk „on trenuje psy do jazdy w psim zaprzęgu”

kimunljagakuk „on przyucza psy do chodzenia w zaprzęgu” (-ljaga- „zła jakość”)

kimuxsixkuxtystakuk „on zmusza kogoś do jeżdżenia psim zaprzęgiem” (-s- „zniewolenie”)

kimuxsixkuxtystakuk „on często zmusza kogoś do jeżdżenia psim zaprzęgiem”

kimuxsixkuxtynanigakuk „on zaprzestał powozić psim zaprzęgiem” (-nani- „zaprzestać”)

kimuxsixkusnanigakuk „on zabrania (komuś) często powozić psim zaprzęgiem”

kimuxsixkuxtynanigakuk „on zabrania (komuś) powozić dla niego psim zaprzęgiem”

kimuxsixjigrāk „złe (stare) zepsute sanie do psiego zaprzęgu” lub „złe (= słabo ciągnące) psy w zaprzęgu” (-jruk i -grāk implikują złą jakość)

kimuxsiwryganystasnuāk „małe sanie z małą liczbą zaprzężonych psów” (-wryga- intensyfikator, -nysta- „deminutivum” lub „comparativum”, -snuā- „złej jakości, ale jeszcze do użytku”)

kimuxsiwryganystasnuagawrygak „najmniejsze sanie do psiego zaprzęgu” albo

„bardzo małe sanie i bardzo mało psów w zaprzęgu” (-ha- „intensyfikator”)

kimuxsiwrykikukak „psim zaprzęgiem przejazd wzbroniony” (napis-znak „drogowy”; -kigut- „zakaz”, -lyx- „rezultat czynności” – w tym wypadku np. ślad po saniach)

Dalszych kilkadziesiąt stron tego typu form polisintetycznych – wszystkich utworzonych od osnowy kimuxsi – czytelnik znajdzie w specjalnym aneksie do

wydanego w ZSRR słownika eskimosko-(jupik)-rosyjskiego (cf. Rubcowa 1971:610-644).

w inne. Najczęściej wydaje się ono przybierać postać dążenia wszystkich lub niektórych (głównie podmiotu i dopełnienia) elementów zdania do odzwierciedlenia się w orzeczeniu, które staje się wtedy pewnego rodzaju kompleksem predykatywnym kopiującym strukturę całego zdania, jednak istnieją języki, w których elementy inkorporowane są winkorporowane także w inne lub wyłącznie w inne niż orzeczenie części zdania. W wielu językach na przykład inkorporacja odgrywa ważną rolę w tworzeniu konstrukcji dzierżawczych – porównaj np. ajnuskie (sachalińskie) *antekhi* ~ *antekhi* oraz ajnuskie (Hokkaido, Saru) *kutekehe*, oba o znaczeniu „moja ręka”, gdzie *tek* ~ *teke* ~ *teki* „ręka”, *ku-* i *an-* są afiksami osobowymi, a *-hi* ~ *-he* jest kategorią wykładnikiem posesywności, oraz np. krymskotatarskie *menim musafirlerim* „moi goście” (lit. „moi goście-moi”), gdzie *menim* oraz *-im* implikują „posesywność pierwszej osoby”, *musafir* „gość”, *-ler* „liczba mnoga”. Winkorporowane mogą być, w zależności od języka, nie tylko wykładniki kategorii gramatycznych, ale i kolejne rdzenie niosące nowe znaczenie leksykalne (determinujące rdzeń zajmujący w takiej strukturze miejsce podstawowe, z punktu widzenia niesionej informacji najważniejsze, choć czasem i równorzędne – porównaj szczególnie przykłady ajnuskie wyżej przytoczone jak *ikoibehokaxci*, itp.) czy wręcz całe wyrazy.

Jako technika zatem, zjawisko inkorporacji może w mniejszym lub większym stopniu występować w każdym języku, w języku francuskim jest np. powszechne w zdaniach pytających, por.:

aussi *M. Haddon a-t-il raison de dire...*

Jean parle-t-il japonais ?

itp., jednak w niektórych językach jest ono dominujące w ich strukturach. Takie języki, w których inkorporacja jest podstawą systemu morfologicznego, zwykło się grupować w odrębny morfologiczny typ języków inkorporacyjnych lub inkorporujących. Językami należącymi do morfologicznego typu inkorporacyjnego są np. języki bant, języki kaukaskie, paleoazjatyckie, wiele języków indiańskich, australijskich. Przykłady:

a. swahili:

Mwomba amelia nyama „żebrak zjadł mięso”

gdzie: *mwomba* „żebrak”, *nyama* „mięso”, *-la* „jeść”, *a-* winkorporowany w orzeczenie wykładnik kategoriálny podmiotu będący w relacji zgody z wykładnikiem kategoriálnym klasy nominalnej *m-* („klasa ludzi, liczba pojedyncza”, por. wyżej) w wyrazie *mwomba*, *-me-* kategoriálny wykładnik czasowy („czas przeszły”), *-i-* winkorporowany w orzeczenie wykładnik kategorii dopełnienia będący w relacji zgody z wyrazem *nyama* (klasa III „zwierząt” („wyrazów obcych”)) paratełny winkorporowanemu wykładnikowi „klasy ludzi” *-m-* w wyrazie *anampenda*, por. wyżej zdanie *mtu anampenda mkewe*; dosłownie „żebrak on-już-je-jeść mięso”;

Sisi tumeisikia ngurumo ya ndovu mzee „usłyszeliśmy ryk starego słonia” gdzie: *sisi* „my”, *tu-* winkorporowany wykładnik podmiotu o znaczeniu „my” (w relacji składni zgody z *sisi*), *ngurumo* „ryk”, *-i-* (między *-tume-* i *-me-* „czas

przeszły”) i *-sikia*) winkorporowany odpowiednik *ngurumo* jako kategoriálny wykładnik dopełnienia, *ndovu* „słoń”, *-sikia* „słyszeć”, *mzee* „zły”, *ya* kategoriałny wykładnik posesywności;

Ahmad amemwandikia mpenzi barua yake „Ahmed napisał list do swojej ukochanej” (dosłownie: „Ahmed on-już-jej-to-pisać ukochana list jej” – po uważnym przeczytaniu objaśnień do poprzednich przykładów swahilijskich czytelnik nie powinien mieć trudności z analizą tego zdania).

b. luganda:

Omulenzi nnamulabye kunkya „widziałem chłopcą rano”

(dosł. „chłopiec ja-już-go-widzieć rano”, *ku-laba* „widzieć”);

Eggaali yagigulira Kampala „kupił rower w Kampali”

(dosł.: „rower on-to-kupić-już-w Kampala” *ku-gula* „kupować”).

c. susu (mande):

Yakosi mpolone khui nan kharanfe „uczę się teraz polskiego”

(dosł.: „teraz ja-polski język być uczyć-się-progresywność”, gdzie: *m-* w *mpolone* jest wykładnikiem kategoriálnym podmiotu, *kharan* „uczyć się”, *-fe* wykładnik aspektu progresywnego czasu terażniejszego, *nan* „być” – czasownik posikowy).

d. abazański:

Babyna lpa zynla dydyrhtl „babina od razu poznała swojego syna” (dosł.:

„babina jej-syn od-razu jego-ona-poznać”, gdzie: *dyr-* < *dyrta* „znać”, *dy-* wykładnik kategoriálny dopełnienia będący w zgodzie z *lpa* „jej syn”, *l-* wykładnik kategoriálny podmiotu odpowiadający wyrazowi *babay-na*).

e. czukocki:

Ylyge akkagty korany tymnen „ojciec upolował jelenia dla syna” (dosł.: „ojciec – instrumentalis (podm.) syn – dativus (dop.) jeleni – nominativus absolutus (dop.) – konstrukcja ergatywna! – *zabić-on-go*”, gdzie *-nen* wykładnik kategoriálny implikujący jednocześnie trzecią osobę liczby pojedynczej podmiotu, trzecią osobę liczby pojedynczej dopełnienia i czas przeszły).

f. aleucki:

kax čannan susakukin „biore rybę w rękę” (dosł.: „ryba ręka-moja-to brać-to-teraz-ja”)

(cf. też Panfilow 1954, Majewicz 1980, 1981).

Formy inkorporacyjne są w pewnym sensie formami polisintetycznymi – w językach typu polisintetycznego inkorporacja może być wszechobecna, występuje ona

jednak często w językach, które polysyntetycznymi nie są – np. wyżej cytowany język swahili jest typowym językiem aglutynacyjnym, a więc należy do typu inflektynowego, ale jednocześnie jest bardzo typowym językiem inkorporującym. Z drugiej strony w wielu językach polysyntetycznych obok inkorporacji albo raczej – zamiast inkorporacji – występuje fleksja: wykładnik kategoriálny -nen w wyżej przytoczonym przykładzie czukockim jest niczym innym jak typową końcówką fleksyjną.

U źródła zarówno polysyntezy jak i inkorporacji leży zjawisko tzw. holofrazy – psychologicznego imperatywu skłaniającego do obejmowania całej złożoności opisywanej sytuacji jak najmniejszą ilością wyrazów, najlepiej jednym. Holofraza jednak w różnym stopniu dotyczy faktycznie wszystkich języków (porównaj na przykład lapidarności wyrazów żargonowych, formy typu rosyjskich akronimów *glawiewnornortizdat* = „Wydawnictwo Głównej Północnej Drogi Morskiej”, *wiesz-torgizdat* = „Wydawnictwo Ministerstwa Handlu Zagranicznego”, polskie *wron* (czyli nawet *wrona*), *pron*, *okon*, *premieral*, itp.), a jej stosowność podlega ograniczeniom nawet w językach najbardziej polysyntetycznych. Po eskimocku (grenlandzki) stwierdzenie, że „on ma duży kajak” przyjmie postać jednego wyrazu:

kajarssuakarpok

ponieważ „wielkość” jest informacją zgramatyzalizowaną, natomiast stwierdzenie „on ma czerwony kajak” wymaga dwóch wyrazów:

ăupalärtumik kajakarpok

z których drugi znaczy „on ma kajak” (czy „mu kajakuje”), natomiast pierwszy stanowi formę imiesłowową od wyrazu *ăupalärtok* „to jest czerwone” w przypadku instrumentalisa (wykładnik kategoriálny -mik) – „czerwoność” nie jest informacją zgramatyzalizowaną w tym języku.

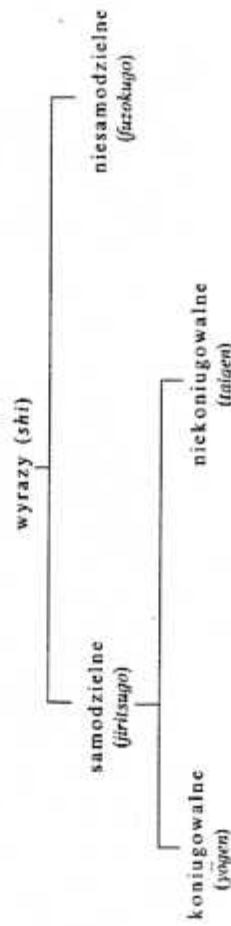
3.2.3. Ze względu na dominujące szeregowanie elementów będących wykładnikami kategoriálnymi w stosunku do elementów będących nośnikami informacji leksykalnej, języki dzieli się na dwa typy morfologiczne: prepozycyjny (gdy elementy kategoriálne w przewadze poprzedzają elementy leksykalne) oraz postpozycyjny (gdy przeważa sufiksalny charakter elementów kategoriálnych lub gdy wykładniki kategoriálne inne niż sufiksy – jak np. słowa posłkowe, itp. – następują po elementach leksykalnych). I tak, np. języki japoński, turecki, polski, będą językami postpozycyjnymi, a np. język swahili będzie językiem prepozycyjnym. Należy jednak pamiętać, tu jak i w odniesieniu do jakiegokolwiek klasyfikacji typologicznej, że w praktyce rzadko występują typy czyste, i że klasyfikacje takie są zawsze oparte na cechach dominujących danych struktur językowych.

W związku z typologią morfologiczną istotny jest problem kategorii leksykalnych – tzw. części mowy. Zbiór takich kategorii leksykalnych w danym języku winien być traktowany jako właściwy temu językowi i zależny od jego struktury

morfologicznej. W języku polskim na przykład wydzielenie rzeczowników, zaimków, przymiotników, liczebników, czasowników, przysłówków, itp., jest i zasadne, i prawidłowe. Nadto jak najbardziej zasadne jest zgrupowanie pewnych kategorii (rzeczownik, przymiotnik, zaimek, liczebnik) w kategorię wyższego rzędu (imiona = nomina) i przeciwstawienie jej kategorii słowa (= verba) – faktycznie w języku polskim kategorie imienne odmieniają się według tych samych paradygmatów (deklinacji) i przeciwstawiają się paradygmatom werbalnym (konjugacjom): dla pierwszych charakterystyczne są gramatyczne kategorie przypadka, rodzaju, liczby, dla drugich – gramatyczne kategorie czasu, osoby, liczby. Dla bardzo wielu języków jednak charakterystyczne jest istnienie kategorii leksykalnej zawierającej zarówno wyrazy odpowiadające polskim przymiotnikom jak i czasownikom. W języku japońskim na przykład kategoria czasu zawiera zarówno wyraz o znaczeniu „wiedzieć”, jak i wyraz o znaczeniu „biały”, por.:

czasy	nieuprzedni	uprzedni
„wiedzieć”	shiru	shitta
„biały”	shiroi	shirokatta
„nie wiedzieć”	shiranai	shiranakatta
„nie biały”	shirokunai	shirokunakatta

Z punktu widzenia przynależności do poszczególnych kategorii gramatycznych podstawowy podział japońskich kategorii leksykalnych (= „części mowy”) będzie zatem wyglądał w sposób następujący:

Do kategorii *yogen* należą mniej więcej odpowiedniki polskich czasowników i przymiotników, natomiast do kategorii *taigen* – odpowiedniki polskich rzeczowników, zaimków (nawet pytających i wskazujących, np. *doko* „które miejsce”, *nan* ~ *nani* „co”, *dare* „kto”, *koko* „tu, to miejsce”, *are* „tamto”), liczebników (także połączeń liczebników z klasyfikatorami, cf. wyżej przykład *ippiki*), a nawet przysłówków i przymiotków (np. *mae* „przed”, *ue* „na”, *soba* „blisko, obok”, *chikaku* „w okolicy”, *soto* „na zewnątrz”, *naka* „w środku, wewnątrz” itp.). Podobna struktura klasyfikacji leksykalnej występuje w językach izolujących, natomiast klasyfikacja taka w przypadku niektórych języków polysyntetycznych może napotkać zasad-

nice trudności lub być po prostu niemożliwa czy bezużyteczna – tam przynależność do kategorii leksykalnej danego elementu może zależeć od aktualnego afiksu lub zestawów afiksów bądź może istnieć „tylko jedna” (czyli żadna) kategoria leksykalna.

Kończąc ten podrozdział, wypada zasygnalizować interesujący problem losów zapożyczeń leksykalnych z jednego języka do drugiego, kiedy oba te języki należą do zasadniczo różnych typów pod względem możliwości wyróżnienia kategorii leksykalnych – najczęściej taka pożyteczka dostosowuje się do systemu leksykalnego języka pożyczającego – biorcy. Tak stało się np. z hiszpańskimi przymiotnikami zapożyczonymi do języków indiańskich: odmieniają się one według odpowiednich paradygmatów predykatywnych przez osoby, liczby, aspekty, czasy itp., porównaj np. apaczezańskie formy

lóóšgò „jestem szalony”,

lónígò „jesteś szalony”,

lólhígò „jesteśmy szaleni” itd.,

derwowane od apaczeńskiego *lóógò* < hiszpańskiego *loco* „szalony, obłąkany, nieobliczalny”.

3.3. Typologia syntaktyczna

W typologii syntaktycznej istotny jest przede wszystkim podział języków ze względu na stopień stałości szyku członów składniowych – części zdania. W zasadzie szyk ten jest tym bardziej stały, im bardziej analityczna jest struktura języka. W językach syntetycznych kolejność członów składniowych może ulegać zmianom bez zasadniczej zmiany znaczenia całego zdania czy całej wypowiedzi; porównaj przykłady z polisyntetycznego języka mohawk oraz ich polskie odpowiedniki:

raksá'a wahonwá:ienhte' ieksa'a = chłopca uderzyła dziewczynka =

iekxa'a raksá'a wahonwá:ienhte' = dziewczynka chłopca uderzyła =

raksá'a iekxa'a wahonwá:ienhte' = chłopca dziewczynka uderzyła =

wahonwá:ienhte' ieksa'a raksá'a = uderzyła dziewczynka chłopca =

wahonwá:ienhte' raksá'a ieksa'a = uderzyła chłopca dziewczynka =

iekxa'a wahonwá:ienhte' raksá'a = dziewczynka uderzyła chłopca =

W powyższych przykładach wykładniki kategorialne regulują stosunki między poszczególnymi członami syntaktycznymi. W języku mohawk – *ksa'a* oznacza „dziecko”, *ie*-oznacza osobnika płci żeńskiej, *ra*-osobnika płci męskiej, a *-honwa-* jest wykładnikiem kategorialnym implikującym, że osoba płci żeńskiej zrobiła coś osobie płci męskiej (a nie odwrotnie!). W paralelnym semantycznie zdaniu na przykład w języku angielskim takie przedstawienie byłoby niemożliwe, bowiem znaczenie zdania –

the girl hit the boy „dziewczynka uderzyła chłopca”

jest zasadniczo różne od znaczenia zdania

the boy hit the girl

– w tym drugim przypadku chłopiec staje się sprawcą aktu uderzenia, a dziewczynka jego celem – „chłopiec uderzył dziewczynkę”. *Hit the boy the girl* albo *hit the girl the boy* są w języku angielskim zdaniem niagramatycznymi.

Aby uzyskać znaczenie osiągnięte w języku angielskim przez proste zestawienie elementów szyku (*the girl hit the boy* „dziewczynka uderzyła chłopca” → *the boy hit the girl* „chłopiec uderzył dziewczynkę”), w językach zarówno mohawk jak i polskim należałoby przeprowadzić pewne modyfikacje kategorialne: w mohawk wykładnik kategorialny *-homwa-* o ukazanym znaczeniu musiałby zostać zastąpiony wykładnikiem kategorialnym *-hshako-* implikującym, że osoba płci męskiej uczyniła coś osobie płci żeńskiej i wtedy zdanie przybrałoby postać:

raksá'a wahshkó:ienhte' ieksa'a

w języku polskim zaś należałoby zmienić przypadki zarówno podmiotu jak i dopełnienia oraz rodzaj orzeczenia (*dziewczynka* → *dziewczynkę*, *chłopca* → *chłopca*, *uderzyła* → *uderzył*):

chłopiec uderzył dziewczynkę

Naturalnie, w obu tych przypadkach znowu można by w zasadzie szyk dowolnie przestawiać bez zmiany znaczenia. Jednak nawet w językach z tzw. przypadkowymi (tj. relatywnie swobodnym) szykiem członów syntaktycznych pewien szyk jest z reguły preferowany, jest statystycznie dużo częstszy w praktyce językowej, bardziej dla danego języka naturalny, a jego zmiany powodują zmiany stylistyczne bądź zmiany w rozłożeniu akcentów. Dla języka polskiego np. najbardziej naturalny będzie szyk *dziewczynka uderzyła chłopca*, a więc podmiot (S) - orzeczenie (V) - dopełnienie (O). Podobnie w mohawk – gdyby nie była znacząca pleć dzieci przez wykładniki *ie-* i *ra-* (np. gdyby zastąpiono określenia *iekxa'a* i *raksá'a* imionami płciowo neutralnymi) – wtedy jedynym wykładnikiem rozstrzygającym byłby szyk (tzn., wiedzieliśmy, kto zrobił coś komu – chłopiec dziewczynce, czy dziewczynka chłopcu – ale o tym, która z osób jest dziewczynką, a która chłopcem informowałyby tylko szyk).

Nadto, w językach o bardzo ściśle ustalonym szyku członów syntaktycznych, np. w językach typu izolującego, czyli w tzw. językach pozycyjnych przestawienie szyku jest również możliwe (szczególnie w mowie potocznej); na przykład w języku chińskim, gdzie pozycja danego elementu jest praktycznie jedynym wykładnikiem jego funkcji syntaktycznej, ścisły szyk SVO może być naruszony, zmieniony, pod warunkiem jednak, że zostanie wprowadzony odpowiedni wykładnik formalny (w poniższym przykładzie *ba*) informujący właśnie o takim naruszeniu szyku:

tā niánle zhehèn shū (SVO) →

tā ba zhehèn shū niánle (SbaOV)

„on przeczytał tę książkę”